

Krzysztof GRYGAJTIS

Nadania gospodarskie dla Tatarów litewskich. Próba charakterystyki problemu

Uwagi wstępne

Badania przeszłości litewskich Tatarów mają swoją długą i burzliwą historię. Składa się na nią wysiłek kilku pokoleń badaczy: w bardzo odległej przeszłości Tadeusza Czackiego, blisko sto pięćdziesiąt lat temu Juliana Bartoszewicza i Antoniego Muchlińskiego. w okresie międzywojennym Olgierda i Leona Kryczyńskich, Stanisława Kryczyńskiego oraz Karaimów Hadży Seraj Szapszała i Ananiasza Zajączkowskiego, a po II wojnie światowej Macieja Konopackiego, Jana Reychmana, Bohdana Baranowskiego, Jerzego Wiśniewskiego i Tadeusza Majdy. W latach siedemdziesiątych do grona wspomnianych badaczy w Polsce dołączyli: Piotr Borawski, Selim Chazbijewicz, Krzysztof Grygajtis, Czesław Łapicz, Jacek Sobczak, Jan Tyszkiewicz i Andrzej B. Zakrzewski. W latach osiemdziesiątych na Litwie tematyką tatarską zajmowała się Tamara Bajrašauskaitė, na Białorusi Ibrahim Kanapacki, zaś w dzisiejszej Rosji Stanisław Dumin z Moskwy. U schyłku XX w. tych badaczy jest znacznie więcej, co potwierdziła ostatnia międzynarodowa konferencja tatarologiczna w Wilnie w 1996 r. Bardzo wiele dla spopularyzowania problematyki tatarskiej ponad ćwierć wieku temu uczynił Maciej Konopacki, a w ostatnich dwóch dziesiątkach lat Jacek Sobczak, dzięki któremu zaistniała możliwość regularnego spotykania się badaczy zajmujących się tematyką tatarską.

Zasadniczo tematyką nadań gospodarskich dla Tatarów litewskich zajmowano się przy okazji eksploracji innych zagadnień. Szerzej o aktach nadań gospodarskich na tle kształtowania się na Litwie sytuacji prawnej tej ludności pisał Jacek Sobczak. Do wspomnianej tematyki oraz do jej tła nawiązywał Piotr Borawski tak w swoich wcześniejszych pracach, jak i w polemikach z Jackiem Sobczakiem.

W niniejszych rozważaniach skoncentrowaliśmy się na kilku wątkach tematycznych: (1) ogólnej charakterystyce założeń badawczych i problematyce badań, (2) kwestii nadań gospodarskich jako zespole przedsięwzięć o charakterze społecznym i gospodarczym, (3) zagadnieniu społecznych skutków nadań, (4) nadaniach gospodarskich dla Tatarów i ich związku z systemem prawnym Wielkiego Księstwa Litewskiego, wreszcie na (5) okolicznościach powstania wojskowości tatarskiej na Litwie.

Rozległość tematu domaga się niezbędnego ograniczenia charakterystyki, tak aby nie tracić z pola widzenia głównego problemu. Interesować nas będzie bowiem jedynie to, co dotąd umykało uwadze badaczy. Przedstawiając niniejsze refleksje nad kwestią nadań hospodarskich dla Tatarów litewskich wyrażamy przekonanie, że są one na tyle niepełne, iż powinny być potraktowane wyłącznie jako wstęp do interdyscyplinarnych badań nad ich funkcją w historii społecznej i gospodarczej Wielkiego Księstwa Litewskiego na przełomie wieków średnich i nowożytnych.

W uwagach, które tu przedstawiamy, nie udało się, niestety, uniknąć pewnych hipotetycznych sądów i spekulacji, co w pewnym sensie narzuca brak źródeł oświetlających zjawisko kolonizacji ziem litewsko-ruskich w XIV i XV w.

Założenia i problematyka badań

Celem omawianej pracy będzie wyjawienie na podstawie dostępnego materiału źródłowego oraz literatury przedmiotu związków pomiędzy zagadnieniem nadań hospodarskich a tłem historycznym, w którym one występują. Zamyśl poszukiwania powiązań pomiędzy wspomnianymi zagadnieniami oparty był na przekonaniu, że:

- struktura społeczna ludności tatarskiej została uformowana na Litwie przez nawarstwiająca się i utrwaloną w kulturze zbiorową pamięć o przeszłości, będącej wynikiem długiej egzystencji Tatarów w stepach Europy Wschodniej i Azji Środkowej;
- okres pobytu Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim ma w tej kwestii znaczenie szczególne, ze względu na specyficzne warunki, w jakich im przyszło żyć, eliminujące dotychczasowe różnicowanie plemienne i etniczne oraz ze względu na kreatywną rolę gospodarza w kształtowaniu chorągiewnej struktury ich osadnictwa;
- działalność kolonizacyjna monarchów litewskich, realizowana poprzez lokacje tatarskie, wynikała z potrzeby utrzymania sprawnej i stabilnej organizacji wewnętrznej państwa i była realizowana w sąsiedztwie ważnych grodów litewskich; można stwierdzić, iż gospodarz ją wykorzystał dla własnych celów;
- przywileje lokacyjne nadawane poszczególnym Tatarom przez władców Litwy świadczą o powiązaniach obdarowywanych z monarchą;
- podstawą społecznego i gospodarczego statusu poszczególnych rodów tatarskich była ich niegdysiejsza pozycja w Ordzie, potwierdzona przede wszystkim uczestnictwem w aparacie władzy państwa litewskiego; obecność tych rodzin w strukturach władzy, zawsze atrakcyjna ze względów finansowych i prestiżowych, pozostawała warunkiem uprzywilejowanego statusu społecznego na Litwie; pozycję społeczną rodzin tatarskich możemy badać poprzez analizę poszczególnych urzędów, związki rodzinne, krewniacze, a nade wszystko poprzez majątek danej rodziny; można stwierdzić, iż gospodarz istniejące struktury społeczne wykorzystał do rozciągnięcia swej władzy nad społecznością tatarską;
- w dużym stopniu — niezależnie od politycznych, społecznych i gospodarczych czynników kształtujących tło zjawiska — na omawianą kwestię składają się doświadczenia życiowe uczestników procesu, stanowiąc żywą tkankę przekazywanej w bezpośrednich kontaktach „wiedzy o życiu”, które z kolei tworzyły kategorie opisu cech własnej grupy społecznej; z nich to wynikła potrzeba wypracowania przez warstwę przywódczą modelu współżycia między ludźmi uwzględniającego tradycje;

- na uformowanie się określonych warunków historyczno-kulturowych zjawiska miała niewątpliwie wpływ obecność na Litwie Kościoła katolickiego, realizującego tu własną wizję państwa chrześcijańskiego; z gloszonym przezeń posłannictwem łączył się nieodzownie katalog działań w sferze wartości doczesnych i zadań, które chrześcijanie powinni wyznawać oraz realizować w życiu codziennym, zwłaszcza w stosunkach z innymi ludźmi: chcąc umiejscowić w przestrzeni społecznej czynniki kształtujące tło zjawiska, musimy wkroczyć w obszar oddziaływań Kościoła katolickiego na władze państwowe, w normatywny obraz ładu społecznego, którego miarą w myśleniu chrześcijańskim pozostaje zawsze „odkupiony człowiek”;
- o usytuowaniu prawnym Tatarów zdecydowała ich przydatność dla planów politycznych władców Litwy; warto zauważyć, iż zmiana ich uprzywilejowanej pozycji wiąże się z rewizją priorytetów politycznych kierownictwa państwa, z większym zainteresowaniem sprawami moskiewskimi, w tym z popieraniem wychodźstwa moskiewskiego na Litwę;
- próby utrzymania przy życiu wojskowości tatarskiej wynikają z malejącej, z wojskowego punktu widzenia, przydatności szlacheckiego pospolitego ruszenia na wojnie oraz z faktu, iż lekkie chorągwie tatarskie sprawdzały się jako „straż przednia”, oddziały przyboczne króla wreszcie były zobowiązane ruszać na każde wezwanie monarchy; wojskowość tatarska stanowiąca odbicie obiektywnego położenia ekonomicznego ludności tatarskiej, będzie wyrażała „doświadczenie” przez Tatarów trudów życia codziennego, co uzewnętrzniło się w kryzysie tatarskiej służby ziemskiej, odzwierciedlonym w znanej częściowo, z drugiej ręki, rewizji kniazia Ogińskiego. Ujawnienie się zagrożenia ze strony Moskwy w marszu Litwy ku mocarstwowości doprowadziło do skupienia się Litwinów na moskiewskim odcinku polityki zagranicznej i zaniedbania odcinka tatarskiego, co określiło cały dalszy rozwój wojskowości tatarskiej. Do tego dołączyło się zjawisko emigracji politycznej z Wielkorusi, bardzo atrakcyjne z punktu widzenia interesów politycznych Litwy;
- na problem nadań gospodarskich, w swej istocie złożony i mocno tkwiący w ówczesnej rzeczywistości politycznej, społecznej, gospodarczej i prawnej, trzeba popatrzeć jako na proces kształtowania się określonej woli zbiorowej, skierowanej ku wiadomemu celowi politycznemu. Mamy tu bowiem po jednej stronie plany polityczne władców Litwy względem państw tatarskich i uwiklaną w nie społeczność Tatarów litewskich, po drugiej potężny Kościół katolicki konsekwentnie dobijający się do większej władzy, instytucję, której siła tkwi w częstym odwoływaniu się do uczuć religijnych jednostek i społeczeństw;
- w momencie dopuszczenia przedstawicieli Kościoła do redagowania zbioru prawa litewskiego zgodzono się niejako na uprzywilejowanie wspomnianej instytucji względem pozostałych i to w sytuacji, w której katolicy nie byli większością. Stąd też artykuły II Statutu można by uznać za egzemplifikację potrydenckiej ideologii politycznej Kościoła katolickiego przedstawionej w postaci doktrynalnego rozumowania, a skonkretyzowanej w odpowiednich przepisach prawnych;
- problem nadań gospodarskich dla Tatarów gospodarskich przywołuje nie dostrzeżoną dotąd w nauce kwestię spychania litewskich muzułmanów w chrześcijańskiej Litwie na margines życia społecznego. Rzecz wykonywana w dużym stopniu rękoma hospodara wyrastała z realiów politycznych i kulturowych ówczesnej łacińskiej Europy. Była konkretnym, określonym ówczesną sytuacją działaniem zdeterminowanym strukturą

historyczno-socjologiczną i wyznaniową Wielkiego Księstwa Litewskiego, a od schyłku XVI w. programem potrydenckiej „odnowy”. Rozpatrując więc historyczny kontekst nadań gospodarskich należałoby rzecz widzieć na mocno zmieniającym się tle politycznym. Ale też i to, że sytuacja prawna Tatarów o wyraźnie zaznaczonej ewolucji ujawnia postawę polityczną, intelektualną, ideologiczną i moralną tych, którzy wobec tej społeczności zajęli określone stanowisko. Sposób widzenia sprawy przez czynniki kościelne oraz w dużym stopniu przez szlachecką opinię publiczną odzwierciedla powstały na początku XVII w. „Alfurkan tatarski”¹;

- wielką niewiadomą pozostaje zagadnienie organizacji osadnictwa tatarskiego na Litwie i jego związek z ponownym zaludnianiem obszarów wyludnionych. Ze względu na złożoność materii jest niezmiernie trudno przedstawić jednoznaczną wizję omawianej sprawy. Wydaje się, że najprościej można scharakteryzować problem przez katalog typowych dłań kwestii, które w jego ramach bada i stara się rozwiązać. Nie będzie to oczywiście wyczerpujący ich zestaw. W literaturze funkcjonują różne koncepcje początków osadnictwa tatarskiego na Litwie. W tym miejscu warto zwrócić uwagę na: Piotra Borawskiego i Stanisława Dumina. Pierwszy z nich w tym samym 1991 r. dał w różnych miejscach inne wizje początków. Z ciekawą natomiast tezę wystąpił Stanisław Dumin², którego wywód ma duże szanse ostać się w literaturze, aczkolwiek „wymaga jednak gruntowniejszego uzasadnienia”³. Wyrażony przez Dumina pogląd sugeruje, że po analogie należałoby sięgnąć do Moskwy⁴, w pobliże granic ze Złotą Ordą. Interesujące są też początki kolonizacji włoskiej⁵.

Nadania gospodarskie jako zespół przedsięwzięć o charakterze społecznym i gospodarczym

Od początków lat osiemdziesiątych podejmowane są próby analizy powiązań ustroju społecznego i majątkowego ludności tatarskiej i przemian w jej obrębie z systemem ekonomiczno-prawnym Litwy w wiekach XV – XVII, co pozostaje zasługą J. Sobczaka, A.B. Zakrzewskiego, J. Tyszkiewicza i S. Dumina⁶. Wspomniani badacze proces integro-

¹ K. Grygajtis, „Alfurkan tatarski prawdziwy” — siedemnastowieczny paszkwil na Tatarów litewskich. „Ze skarba kultury”, z. 48, Wrocław 1989, s. 7 – 37.

² P. Borawski, Uzbrojenie, barwa i chorągwie Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI – XVII w.), „Herald” 1991, nr 3 – 4, s. 35; P. Borawski, W. Sienkiewicz, T. Wasilewski, Rewizja dóbr tatarskich 1631 r. — sumariusz i wypisy. „Acta Baltico-Slavica”, t. 20, Wrocław 1989 (druk: 1991 r.), s. 59 – 60; S.V. Dumin, Tatarskie knjaz’ja v Velikom knjażestve Litovskom. „Acta Baltico-Slavica”, t. 20: 1989, s. 7 n.

³ A.B. Zakrzewski, Struktura społeczno-prawna Tatarów litewskich (XV – XVIII w.). Próba nowego ujęcia. Maszynopis, s. 2.

⁴ G. Stöckl, Die Entstehung des Kosakentums, München 1953, s. 64 n.

⁵ M. Plewczyński, Ludzie Wschodu w wojsku ostatnich Jagiellonów, Warszawa 1995, s. 134 n.

⁶ J. Sobczak, Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim, Poznań 1984; A.B. Zakrzewski, Osadnictwo tatarskie w Wielkim Księstwie Litewskim — aspekty wyznaniowe. „Acta Baltico-Slavica”, t. 20, s. 137 – 153; Tenże, Położenie prawne Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim (XVI – XVIII w.), [w:] Kipčiakų – tutkų Orientas Lietuvoje. Istorija ir tirimų perspektyva, Vilnius 1994, s. 118 – 129; J. Tyszkiewicz, Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XII – XVIII w., Warszawa 1989; S.V. Dumin, tatarskie knjaz’ja v Velikom knjażestve Litovskom ..., passim.

wania formowanego przez hospodara osadnictwa tatarskiego ze strukturami organizmu państwowego Wielkiego Księstwa Litewskiego przedstawiali jako zjawisko dostosowywania się tegoż do zmieniających się warunków społeczno-ekonomicznych, polegających na zmianie stosunków wewnątrz wspomnianej społeczności. Niejako w tle tych rozważań pojawiała się myśl, iż wspomniana unifikacja niosła z sobą opór wyrażający się działaniami mającymi zachować te elementy dotychczasowego systemu społecznego, które dostarczały materialnych i instytucjonalnych środków niezbędnych dla utrzymania ciągłości społecznej i kulturowej, czyli trwania wspólnoty.

Dotychczasowe badania ograniczały się przy tym do zawężonego pod względem historycznym i terytorialnym układu stosunków społecznych i gospodarczych, i dlatego nie obejmowały wszystkich zagadnień nadań gospodarskich, czyli lokalizacji i przestrzennej ruchliwości poszczególnych rodzin tatarskich. Stąd analiza morfologiczna zjawiska miała raczej charakter opisu faktograficznego, w niskim stopniu nawiązującego do problematyki społecznych skutków organizacji osadnictwa tatarskiego. Jeśli klasyczne studia zwróciły uwagę na zależność między lokacjami hospodarskimi a rozwojem osadnictwa wspomnianej społeczności, uwypuklając zainteresowanie hospodara kreowaniem tegoż, to sam postęp badań stworzył solidniejszą teoretyczną podstawę kompleksowej analizy działań wielkich książąt litewskich. Nadania hospodarskie jako zespół przedsięwzięć o charakterze społecznym i gospodarczym względem żyjących na Litwie Tatarów powinien być definiowany jako działania szczególnego rodzaju ingerujące w otwarty system społeczno-gospodarczy Litwy. Powyższa koncepcja wyróżnia w akcie nadań hospodarskich dwie części składowe: „przestrzeń społeczną” oraz „przestrzeń osadniczą”. Elementami przestrzeni społecznej w omawianym przypadku są ludzie, grupy społeczne (arystokracja tatarska, Tatarzy-kozacy, mieszkańcy „końców tatarskich”), chorągwa tatarskie, polityka kolonizacyjna, a elementami przestrzeni osadniczej są tatarszczyzny. Z powyższego punktu widzenia transformacja określonej przestrzeni osadniczej wyraża się przez organizację przestrzeni społecznej. Zagadnienie transformacji jest więc bardzo istotne dla całości analizy, gdyż — jak już mówiono — prawidłowości i zasady działań lokalizacyjnych (nadań hospodarskich) na obszarze Litwy są pochodne względem zasad rządzących ogólną polityką lokacyjną władców Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Łatwo zauważyć, iż podejmowane przez hospodarów litewskich działania kolonizacyjne były czynnikiem organizującym funkcjonowanie społeczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego, chociaż rola ich słabła w miarę usamodzielniania się bojarów-szlachty. Znamienny jest proces wzrostu zainteresowania monarchy sprawami tatarskimi, a ściślej kwestią utrzymania tatarskiej służby wojskowej, przejawiający się w sprawach porządkowania przestrzeni osadniczej. Przeciwnością tego rodzaju działań były udane próby wyzwalania się Tatarów z wszystkich możliwych ciężarów posługi hospodarskiej z wyjątkiem tatarskiej służby ziemskiej. Można zatem powiedzieć, że w każdym typie przestrzeni jednostka lub grupa społeczna dąży do zajęcia najlepszego miejsca. Jednakże mechanizm i formy realizacji tych dążeń są uwarunkowane charakterem organizacji społeczeństwa, a ściślej stosunkiem ich elit do udziału we władzy i sposobów jej sprawowania, a także korzystania z niej.

Początki osadnictwa tatarskiego w Wielkim Księstwie Litewskim przypadły na czasy, kiedy Europa Środkowo-Wschodnia, niejako na przekór Europie Zachodniej, pomyślnie się rozwijała gospodarczo, nie doznając wielkiego spadku demograficznego, jaki doświadczała

Zachód, ani depresji gospodarczej, która, będąc bardzo dotkliwą, rujnowała zwłaszcza tamtejszą warstwę szlachecką⁷. Wiemy też, iż pomysłny rozwój gospodarczy tej części kontynentu, dostrzeżony na całym środkowowschodnim obszarze Europy⁸, wyrażał się w intensywnym procesie osadniczym, polegającym na powiększaniu m.in. areалу ziemi uprawnej, porządkowaniu stosunków w zakresie jego użytkowania i podnoszeniu efektywności upraw⁹. Na Litwie zaś przebiegał on pod znakiem kształtowania się wielkiej własności ziemskiej, kolonizacji i związanymi z tym przeobrażeniami warstwy rycerskiej¹⁰. Tatarzy, jak się wydaje, utrafiliby swym przybyciem w czasy rozkwitu gospodarczego Litwy. Rzecz by można, byli w pewnym sensie jego ofiarą, albowiem mocarstwowa polityka władców litewskich na Wschodzie miała za fundament korzystny trend w rozwoju demograficznym, ekonomicznym i kulturalnym zachodnich ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Badacze współcześni na ogół nie mają wątpliwości co do tego, iż polityka władców litewskich względem osiedlającej się w ich państwie ludności tatarskiej była określana poprzez stopień zaangażowania się wielkich książąt litewskich w sprawy wschodnie¹¹. I na tym zazwyczaj poprzestają, pozostawiając innym zadanie wyjaśnienia, jak doszło do wytworzenia się znanych ze źródeł struktur przestrzenno-społecznych wśród ludności tatarskiej, jakie były ich czynniki sprawcze, jakie mechanizmy zostały uruchomione w XIV i XV w. dla osiągnięcia zarejestrowanych form organizacyjnych (chorągwa tatarskie, parafie, „końce tatarskie”). Dobry początek w wyświeltaniu wspomnianych zagadnień zawdzięczamy przede wszystkim Stanisławowi Kryczyńskiemu. Późniejsze publikacje nie są już tak odkrywcze.

Dotychczasowa literatura przedmiotu wysuwa hipotezę mówiącą, że podstawową siłą sprawczą pojawienia się osadnictwa tatarskiego na Litwie były działania polityczne, a na płaszczyźnie społecznej i gospodarczej potrzeba niwelowania strasznego spustoszenia, jakie Litwa doznawała ze strony Zakonu Krzyżackiego.

W badaniach historycznych, rekonstruując genezę osadnictwa tatarskiego na Litwie, nie zwracano uwagi na zjawiska społeczne i gospodarcze towarzyszące osiedlaniu się koczowników poza Litwą, ograniczając bazę źródłową do wybranych materiałów litewskich. Na ogół nie sięgano do przeszłości Rusi Kijowskiej i Moskwy. Nie szukano na ogół analogii do osadnictwa tatarskiego na obrzeżach Moskwy, co dla historyka pozostawiało trudne do zrealizowania i z czym wiążą się dodatkowe pytania badawcze: 1. Na ile struktura osadnicza litewskich Tatarów, a wraz z nią gospodarka pozostają podobne do analogicznych zjawisk na Rusi Moskiewskiej; 2. Jakie czynniki zdecydowały o zmianach społeczno-ekonomicznych prowadzących do rozpadu dotychczasowej organizacji osadnictwa w Moskwie i na Litwie; 3. Jaki był przebieg samego procesu zmian w obu państwach.

Na wstępie warto zwrócić uwagę na podobieństwo pomiędzy określeniem „kozak”, „kozacy” a nazwą ludu zamieszkującego dzisiejszy Kazachstan — „Kazak”, „Kajsak”,

⁷ G. Bois. *Crise du féodalisme*, Paris 1976; H. Samsonowicz, *Polska w gospodarce środkowoeuropejskiej XIV i XV wieku*, [w:] *Polska dzielnicowa i zjednoczona. Państwo, społeczeństwo, kultura*, pod red. A. Gieysztor, Warszawa 1972, s. 368 – 398; J. Wyrozumski, *Królowa Jadwiga między epoką piastowską i jagiellońską*. Kraków 1997, s. 11.

⁸ J. Wyrozumski, dz. cyt., s. 11.

⁹ S. Hoszowski, *Dynamika rozwoju zaludnienia Polski w epoce feudalnej*. „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 13: 1951, s. 137 – 198; J. Kłoczowski, *Europa słowiańska w XIV – XV wieku*, Warszawa 1984, s. 50 – 55; J. Wyrozumski, *Królowa Jadwiga ...*, s. 11 – 12.

¹⁰ H. Lowmiański, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań 1983, s. 404 n.

¹¹ J. Sobczak, *Położenie prawne ...*, s. 13 n.

„Kazach”, bynajmniej nieprzypadkowe. Według badaczy wspomniane określenia są ich nazwą własną i mają charakter historyczny. Warto też pamiętać, iż określenie to ma formę czasownikową oddającą sposób życia tej grupy ludności, wreszcie że „kazak” = „kozak”.

Badaczy nie przekonały różnice rasowe litewskich Tatarów, wskazujące na ich zróżnicowane etnicznie pochodzenie, na co zwrócił uwagę polski antropolog Julian Talko-Hryncewicz, a za nim orientalista Ananiasz Zajączkowski. Wspomniane zjawisko, tyle że z większym nasileniem, występuje na stepie kazachskim, gdzie żyjący Kazachowie, będąc przedstawicielami rasy turańskiej (turecko-tatarskiej), zawierają pokażne domieszki mongoidalne — jak widzi to Kazimierz Moszyński.

Jeszcze więcej wyjaśnień odnośnie do początków osadnictwa tatarskiego na Litwie przynosi analiza sposobu koczowania Kazachów w stepie. Okazuje się, że żyjąc tam, tworzyli Kazachowie obozowiska (auly), liczące po 6 do 10 rodzin, co w ówczesnych warunkach litewskich dawałoby pokaźną wieś. Także sposób ich społecznego organizowania się, przejawiający w tworzeniu małych, złożonych z kilku rodzin, związanych pokrewieństwem wspólnot, zdecydowanie przeczy ewentualnemu przeniesieniu własnej organizacji chorągiewnej na Litwę. W jeszcze większym stopniu przeciw funkcjonowaniu takiej organizacji stałaby na przeszkodzie gęstość zaludnienia w stepie kazachskim, wynosząca mniej niż mieszkańiec na 1 km². Stąd też zasadne jest pisanie o kreowaniu przez hospodara ustroju osadnictwa tatarskiego na Litwie.

Brak silnych więzi społecznych, z przyczyn, o których pisałem, zastępowały więzy krwi, które posiadały dla tego ludu doniosłe znaczenie. Ale w żaden sposób nie ograniczały ich swobody, wyróżniając się charakterem apolitycznym. Istniały też rody formalne, zwane „ruh”, „uruh”, „mające charakter polityczno-ustrojowy i zazwyczaj zawierające w sobie przedstawicieli różnych „kości” (rodów rzeczywistych — K.G.), choć pielęgnujące fikcję wspólnego pochodzenia i hołdujące normom, co im nakazywały solidarne występowanie wobec formalnych rodów innych”¹². Wspomnianą informację K. Moszyński uzupełnia następującym stwierdzeniem, że „każdy Kazak jeszcze niedawno nazywał siebie według imienia tego rodu, do którego należał i mniej więcej dokładnie znał genealogię oraz stosunek swego rodu do innych”¹³. Stąd już tylko zapewne jeden krok ku wyjaśnieniu nazw poszczególnych chorągwi Tatarów litewskich.

Przynależność do określonych rodów w stepie kazachskim umacniał fakt posiadania przez rodziny kazachskie rodowego znamienia, czyli pieczęci (tamgi). I tu K. Moszyński podaje, że o ile znamieniem plemienia było kółko, o tyle znakami rodów, należących do tego plemienia, np. kółko z trzema promykami, z krzyżykiem w spodzie lub kółko z jednym promykiem i krzyżykiem. Wreszcie każdy ród miał swój odrębny proporzec.

Trudno dać wiarę Piotrowi Borawskiemu, kiedy twierdzi, że tatarskie „chorągwie powstały zaraz po przeniknięciu większych grup tatarskich emigrantów na ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stanowiły one miniatury ulusów plemiennych przystosowanych do wojskowości litewskiej. Plemienny charakter organizacji wojskowej Tatarów litewskich widoczny był jeszcze w pierwszej połowie XVII w.”. Bardziej ostrożne stanowisko Jacka Sobczaka pozostaje niewątpliwie więcej inspirujące niż napastliwe polemiki Borawskiego. „W. Kamieniecki, wbrew temu, co podnosi P. Borawski — pisał — nigdy nie twierdził, że organizacja chorągwi tatarskich nie mogła czerpać wzorów z chorągwi litewskich z tego

¹² K. Moszyński, *Ludy pasterskie*, Kraków 1953, s. 334.

¹³ P. Borawski, *Tatarskie chorągwie plemienne w armii Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 12, Wrocław 1979, s. 144; J. Sobczak, *Położenie prawne ...*, s. 52.

względu, że w czasach Witolda chorążowie litewscy mianowani byli tylko na czas wojny, natomiast tatarscy pełnili urząd dziedzicznie. Pod tym kątem W. Kamieniecki nigdy nie badał problemu genezy ustroju chorągwanego na Litwie”. W świetle tego, co wiemy o organizacji społeczeństwa kazachskiego, powściągliwość poznańskiego uczonego wydaje się być uzasadniona.

Wspomniane zagadnienie jest mocno udokumentowane badaniami etnograficznymi prowadzonymi w stepie kazachskim więc może warto się do nich odwołać. „Ktokolwiek słyszy o podziale Kazaków na ordy, plemiona, rody itp., ten z natury rzeczy może sobie wyobrazić, jakoby ów lud miał znakomicie ułożony system rządzenia w tym sensie, iż stojący na czele ordy chan zarządzał zwierzchnikami plemion bez sprzeciwu z ich strony, zwierzchnicy plemion — zwierzchnikami rodów etc. Rzeczywistość jednak wyglądała zupełnie inaczej. Po pierwsze dlatego, ponieważ różnego rodzaju zwierzchnicy zarządzali nie całymi plemionami, formalnymi rodami itp., lecz raczej grupami Kazaków, złożonymi często z członków różnych formalnych rodów, plemion, zaś niekiedy — nawet i ord. Po drugie dlatego, że przy bliższym wejrzeniu instytucja zwierzchnictwa dawała raczej obraz anarchii i „nieokiełznanej swawoli” niż harmonijnie i hierarchicznie rozbudowanego systemu. Zwierzchnictwo było natury nietrwalej, nieokreślonej i słabe; poszczególne grupy z łatwością porzucały przywódcę, który im nie odpowiadał, i przechodziły pod zwierzchnictwo innego. Regularnych danin przywódcom nie płacono. Przeciwnie dary, składane im w bydle i różnych ruchomościach, nosiły charakter przygodny i miały miejsce przeważnie wtedy, kiedy ofiarodawcy potrzebna była opieka z góry”¹⁴.

W ten sposób odżywa niejako myśl o możliwościach oddziaływania ustroju społecznego Litwy etnicznej na organizację osadnictwa tatarskiego. Albo też, czego nie sposób odrzucić, że napływającą na Litwę zróżnicowaną etnicznie ludność tatarską od samego początku zorganizowano, narzucając jej z góry litewskie wzorce organizacji wojskowej. W istniejące już struktury osadniczo-wojskowe zapewne włączono tatarską emigrację polityczną, stawiając ją na czele istniejących wcześniej chorągwi. Są to oczywiście przypuszczenia nie mające wszak charakteru bezpośredniego dowodu naukowego.

Z omawianym zagadnieniem wiąże się kolejna sprawa, a mianowicie kwestia dochodowości gospodarstw tatarskich. Jeżeli uzmyslowimy sobie, iż na co dzień Tatarzy zajmowali się hodowlą owiec i koni, to zrozumiałe się staje, dlaczego osadzano ich w pobliżu dworów gospodarskich i dlaczego z tak wielkim oporem szło przedzierzganie się ich z hodowców w rolników. Ponieważ Tatarzy nie byli rolnikami, więc wyżej cenili sobie posługę wojenną niż zajęcia rolnicze, co pośrednio wypływa ze sporządzonego w XVI w. dla dworu tureckiego sprawozdania z sytuacji tej ludności na Litwie.

Badający tę kwestię dotąd nie zajęli się głębiej etymologią słowa „kozak”, będącą kluczem do problemu. Jeżeli przyjmiemy, że oznaczało ono najemnego wojownika, żołnierza, a tak mogło być w rzeczywistości, to łatwiej przyjdzie zrozumieć różnice w poziomie zamożności pomiędzy tatarską arystokracją, będącą wszak polityczną emigracją i korzystającą z wyróżnienia ze strony hospodara, a wstępującymi w służbę litewską ordyńcami dowodzonymi przez atamanów, najprawdopodobniej wywodzącymi się z górnych warstw społecznych (o „dobrym” pochodzeniu tych właśnie zaświadczałyby ich dobra ziemskie)¹⁵, trudno sobie wyobrazić, ażeby w tamtych czasach Tatar

¹⁴ K. Moszyński, dz. cyt., s. 336 – 337.

¹⁵ J. Sobczak, *Położenie prawne ...*, s. 85.

prostego pochodzenia ilością posiadanej ziemi dorównywał przedstawicielom znakomitych rodów tatarskich¹⁶). Zauważalne jest również i to, że trzon osadnictwa tworzyli Tatarzy-kozacy, których było kilka razy więcej niż przedstawiciele arystokracji.

Przywołując problem Tatarów-kozaków, wskazujemy na jedną z istotnych kwestii polityki społeczno-gospodarczej litewskich gospodarów dotyczącej formowania podstaw osadnictwa tatarskiego na Litwie. Wspomniany problem można ująć w formie pytania: Czy u początków osadnictwa tatarskiego na Litwie stoi kolonizacja żołnierzy kontraktowych, czy osadnictwo politycznych emigrantów?

Podobne wątpliwości przed piętnastu laty nurtowały J. Sobczaka. „Trudno zweryfikować twierdzenie S. Kryczyńskiego — pisał — który stanął na stanowisku, że większość Tatarów przybyła na ziemię litewskie dobrowolnie, nie można bowiem ustalić wielkości poszczególnych fal osadniczych. Nie sposób też ująć w liczby wszystkich procesów migracyjnych i demograficznych, które wśród nich zachodziły”¹⁷. Fakt pojawienia się w popisie wojska litewskiego z 1528 r. osobnych oddziałów kozackich w składzie chorągwi tatarskich dowodzonych przez atamanów wskazuje na zasadność wysuwanych przez nas przypuszczeń o tworzeniu przez gospodarza ram organizacyjnych osadnictwa tatarskiego w Wielkim Księstwie Litewskim. Jednocześnie możemy się domyślać, że nie był to proces zamknięty oraz że pozostawał on uzależniony od rozmiarów emigracji tatarskiej, że wreszcie rzeczony rejestr, powstały w kancelarii gospodarskiej, wskazywał na troskę monarchy o utrzymanie tego rodzaju wojsk gotowych do posługi wojennej na każde wezwanie króla. Ale też i na niechęć tegoż do uwalniania ich z sytuacji „ludzi zależnych”.

Na Litwie, jak w wielu ówczesnych państwach, systemu władania ziemią nie da się odzielić od systemu społecznego. Warunkiem uzyskania prawa do ziemi była bowiem równoczesna przynależność do nakładających się na siebie struktur organizacji społecznej: struktury społecznej (arystokracja, Tatarzy-kozacy), struktury pokrewieństwa i struktury terytorialnej chorążostwa. Wykazanie się powiązaniem z jedną ze struktur organizacji społecznej nie zapewniało uznanie prawa do ziemi, którą w imieniu gospodarza zarządzał naczelnik chorągwi. Nie wydaje się w tamtych warunkach możliwe, aby monarcha indywidualnie załatwiał sprawy nadziału ziemi. Skoncentrowanie własności tatarskiej w kilku zaledwie obszarach osadniczych wskazywałoby na cesję części swych uprawnień przez gospodarza na chorążego tatarskiego odpowiedzialnego za rozdysponowanie ziemi do użytku poszczególnym członkom wspólnoty.

Należy też odróżnić prawo współwłasności do obszaru osadniczego przydzielonego przez gospodarza poszczególnym chorągwiom tatarskim od prawa do wyłącznego korzystania z ziemi wyodrębnionej z części wspólnych zasobów ziemi. Stąd też najprościej byłoby ogół terytorium osadniczego podzielić na część rozdysponowaną do indywidualnego użytku oraz na rezerwę znajdującą się w posiadaniu naczelników chorągwi, będących przedstawicielami monarchy w obec tworzących je społeczności.

Mimo szerokiego frontu badań¹⁸ ciągle nie umiemy wyjaśnić kwestii funkcjonowania wspomnianych wspólnot osadniczo-wojskowych, szczególnie w kontekście kształtowania się podstawy materialnej gospodarzącej tam ludności tatarskiej, będących wszak jednocze-

¹⁶ Tamże, s. 51, 85.

¹⁷ Tamże, s. 25.

¹⁸ A.B. Zakrzewski, *Struktura społeczno-prawna ...*, passim.

śnie bazą ich socjalnego stanowiska. Problem dotyczy szerszej płaszczyzny badawczej, a mianowicie dóbr pochodzących z nadania hospodara. Interesujące nas zagadnienie przed półwieczem dla Podlasia zgłębiała Alina Wawrzyńczyk¹⁹.

Zagadnienie nadań hospodarskich rozpatrywano dotąd w kategoriach dziejów prawnoustrojowych oraz historii politycznej. A tymczasem zabrakło spojrzenia od strony więzi gospodarczych i interesów społecznych grupy rządzącej. Zbyt mało miejsca poświęcono skutkom, jakie one rodziły, czyli podstawom gospodarczym egzystencji Tatarów hospodarskich oraz określającym je prawom grupowym regulującym obowiązki i prerogatywy poszczególnych kategorii (grup społecznych) ludności tatarskiej stosownie do funkcji, jakie wykonywały one dziedzicznie w politycznej i gospodarczej organizacji Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Analiza materiału źródłowego — jak można oczekiwać — powinna dać wyczerpującą odpowiedź na pytanie: czy nadania hospodarskie doprowadziły do podziału ludności tatarskiej na kategorie funkcjonalno-statutowe z odrębnymi prawami grupowymi, czy znany ze źródeł podział na arystokrację i kozaków wynikał z okoliczności przesiedlania się Tatarów na Litwę (arystokracja to emigranci polityczni, kozacy to zawodowi żołnierze?). Mamy świadomość tego, iż gros rodzin tatarskich to rodziny kozackie, a zatem możliwa grupa rodzin żołnierzy najemnych. W tej sytuacji dekompozycja społeczności kozackiej, a następnie jej zanik poprzez rozwarstwienie majątkowe wydaje się być czymś zupełnie naturalnym.

Nasuwa się więc pytanie — czy możliwe jest przedstawienie początków własności tatarskiej mimo braku specjalnych badań retrogresywnych dla całości zagadnienia w Wielkim Księstwie Litewskim. W sytuacji kiedy nieistnienie przekazu dokumentowego uniemożliwia nawiązanie do źródeł prawnych osadnictwa tatarskiego na Litwie i sprecyzowanego udziału poszczególnych grup społecznych tej ludności w kolonizacji państwa litewskiego, należałoby się odwołać do znanego już materiału historycznego, ażeby skonstatować, iż wśród ogromu nadań ks. Witolda dla drobnego rycerstwa jakąś niebagatelną ich część stanowiły nadania dla przybywających na Litwę Tatarów²⁰.

Ze zjawiskiem tworzenia podstaw centralizmu ogólnopaństwowego wiążą się kwestie administracyjnego wyodrębnienia Tatarów. Wydaje się, że po analogie należałoby sięgnąć do dziejów kształtowania się w społeczeństwie litewskim warstwy panów. Jerzy Suchocki w swoim studium o początkach narodu politycznego w Wielkim Księstwie Litewskim późnego średniowiecza zwraca uwagę na wydzielenie tej grupy społecznej z powiatów w początkach panowania Kazimierza Jagiellończyka, na ich podległość tylko hospodarowi i dwóm wojewodom: wileńskiemu i trockiemu, oraz na wystawianie (niezależnie od chorążego powiatowego) własnych chorągwi²¹.

Dostępny materiał źródłowy wskazuje na podobieństwo sytuacji prawnej panów litewskich i litewskich Tatarów²². Być może, że pewne „sprawdzone” rozwiązanie prawne próbowano przenieść na „grunt tatarski” z wyraźnym zamysłem większego niż dotąd związania społeczności tatarskiej z tronem. Jeżeli jest prawdą to, co pisze J. Suchocki, iż

¹⁹ A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław 1951, s. 143.

²⁰ H. Lowmianski, dz. cyt., s. 430 n.

²¹ J. Suchocki, *Formowanie się i skład narodu politycznego w Wielkim Księstwie Litewskim późnego średniowiecza*, „Zapiski Historyczne”, t. 48: 1983, z. 1 – 2, s. 55.

²² W. Kamieniecki, *Spółczesność litewska w XV wieku*, Warszawa 1947, s. 75 – 76.

„po śmierci ks. Witolda pozostaną panowie warstwą kontynuującą centralizację polityki państwa”²³, to i kwestia niezwykle powolnej emancypacji spod władzy hospodara społeczności tatarskiej staje się bardziej zrozumiała²⁴.

Pisząc o początkach „narodu politycznego” Litwy, J. Suchocki eksponuje narastanie w czasach Kazimierza Jagiellończyka zjawiska urzeczywistniania równości politycznej dla ludności ruskiej²⁵. Wielce prawdopodobne wydaje się również to, iż w formule równouprawnienia politycznego narodów Wielkiego Księstwa Litewskiego mieścili się Tatarzy, skoro kniaziowi tatarskiemu Jaholdajowi król Kazimierz Jagiellończyk powierzył około 1440/1443 r. obronę wschodniej rubieży swojego państwa, tworząc w źródłach rzek Sejm. Psiol i Doniec księstwo lenne — Jaholdajewszczyznę²⁶. To rozszerzanie przez króla składu grona „narodu politycznego” — jak twierdzi wspomniany badacz — „wypływało ze świadomych centralistycznych poczynań władcy”²⁷, a zatem wskazywałoby na przydzielenie Tatarom do odegrania innej roli od tej, jaką wyznaczył im ks. Witold, przynajmniej na jej istotne uzupełnienie o działania wzmacniające wewnętrzną spójność państwa litewskiego.

Król doskonale rozumiał zagrożenia ze Wschodu. Był też świadomy faktu ciężenia ziem ruskich Wielkiego Księstwa Litewskiego ku Moskwie. Dlatego też pograniczne grody i terytoria oddawał on zaufanym ludziom, w tym kniaziowi tatarskiemu Jaholdajowi. Także posługiwanie się Tatarami litewskimi w kontaktach z państwami tatarskimi świadczy o zaufaniu monarchy do warstwy przywódczej tej grupy ludności. W 1470 r. Kazimierz Jagiellończyk polecił Tatarowi Kierejowi jechać do Złotej Ordy. Misja jego trwała rok i zakończyła się podjęciem przez chana Achunata zobowiązania o rychłej wyprawie przeciw Moskwie, co też uczynił w 1472 r. W 1481 r. z listem królewskim wyprawiał się na Krym Chidy, tłumacz królewski, który wraz z ojcem Abrahamem Tymirczycem, również tłumaczem tatarskim, otrzymał liczne nadania za posłowanie do Tatarszczyzny. W 1486 r. do Ordy jeździł tłumacz tatarski imieniem Temir oraz Bokrasz, posługujący w tym samym czasie do chana Mortuzy²⁸.

Angażowanie Tatarów w sprawy państwa litewskiego, oprócz ewidentnych korzyści wynikających ze znajomości przez nich języków orientalnych, miało swe źródło w aktywnej polityce wschodniej, w próbach przezwyciężenia zagrożenia moskiewskiego. Nie trzeba w tym miejscu dodawać, iż opcja wschodnia polegająca na sprzymierzaniu się z bisurmanami przeciw chrześcijanom na odcinku moskiewskim z jednoczesnym „zaniedbywaniem” odcinka południowego, tureckiego, brak zainteresowania dla idei antytureckiej krucjaty, w którą była uwikłana Stolica Apostolska, musiały dla króla zakończyć się konfliktem z obozem politycznym Zbigniewa Oleśnickiego, czego echa odnajdujemy w „Kronikach” Jana Długosza²⁹. Dopelnieniem „zła” okazała się polityka kościelna monarchy i konflikt z papieżem, a w jeszcze większym stopniu kształtowanie grona współpracowników nie podług kryterium wyznaniowego, lecz według ich przydatności dla prowadzonej przezeń polityki. I w tym prawdopodobnie tkwi przyczyna utrzymywania Tatarów

²³ J. Suchocki, dz. cyt., s. 59.

²⁴ Tamże, s. 37 n.

²⁵ Tamże, s. 74.

²⁶ S.M. Kuczyński, *Studia z dziejów Europy wschodniej X – XVII w.*, Warszawa 1965, s. 221 – 226.

²⁷ J. Suchocki, dz. cyt., s. 75.

²⁸ K. Grygajtis, *Obraz Tatarszczyzny litewskiej na dworze tureckim w połowie XVI wieku*. „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 1059. Historia nr 71, Wrocław 1988, s. 26 – 27.

²⁹ S. Mackiewicz, *Herezje i prawdy*, Warszawa 1962, s. 261.

z dala od społeczeństwa litewskiego, a jednocześnie ich uprzywilejowanie w podobnym stopniu co warstwę panów.

Ale wraz ze śmiercią króla Kazimierza w 1492 r. aktywna polityka wschodnia Jagiellonów pobudowana na przymerzach z państwami tatarskimi odchodzi w przeszłość. Jeszcze na początku XVI w. do Moskwy emigrują dotychczasowi poddani litewscy ruscy kniazio wie i bojarzy, ale już w latach 1507 – 1508 wielu z arystokracji ruskiej, niezadowolonych ze stosunków panujących w Moskwie, powróciło do króla polskiego³⁰. Im to właśnie przypadło tworzenie podwalin pod nową politykę wschodnią Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta. Kolejne fale wychodźstwa moskiewskiego z 1534 i 1560 r. sprawiły, że zainteresowanie kolejnych władców Litwy dla kwestii położenia prawnego ludności tatarskiej zmalało. Być może, ludność ta wiele by straciła wskutek dość agresywnej polityki wyznaniowej Kościoła, spowodowanej wystąpieniem Lutra, gdyby nie postawa szlachty domagającej się ograniczenia roli Kościoła w państwie i przymusowej sekularyzacji dóbr należących do duchowieństwa.

W XVI w. obserwujemy narastanie konfliktu pomiędzy szlachtą litewską a Kościołem katolickim co do sprawy łożenia przez duchowieństwo pieniędzy na obronę kraju. Spór o to, za czyje pieniądze należy bronić ojczyzny, sprawił, że stał się on znaczący w kwestii określenia położenia prawnego ludności tatarskiej na Litwie. Szukając taniego sposobu obrony kraju, szlachta litewska w pierw zwróciła uwagę na bogactwa nagromadzone przez Kościół, domagając się, ażeby podatek państwowy uchwalony na cele obronne wnoszony był również z dóbr duchownych w tym samym wymiarze, co i majątków osób świeckich. Rzec podnoszono przed 1529 r., w 1544 r., 1551 r. oraz w latach 1554, 1559, 1563, 1566 i w 1588 r.³¹ Następnie na sejmie brzeskim w 1566 r. odmówiono Tatarom prawa swobodnego rozporządzania całością majątku, co „wynikało z chęci zachowania tanich i użytecznych chorągwi tatarskich w armii litewskiej. Świadczą o tym wszystkie siedemnastowieczne konstytucje sejmowe uchwalane z myślą o utrzymaniu służby ziemskiej Tatarów litewskich”³². Wcześniej, bo w 1565 r. w uchwale sejmu wileńskiego znalazło się postanowienie, żeby nikt z książąt i panów litewskich nie przyjmował do siebie na służbę Tatarów trzymających majątki ziemskie „pod jego królewską mością”. W aktach też zachowały się wezwania Tatarów przez króla na służbę wojenną, co poświadcza list monarszy z 8 maja 1563 r. wydany w Lublinie chorążym tatarskim o „jechaniu Tatarów do ziemi inflanckiej przeciw nieprzyjacielowi na wojnę”³³.

Istnieje jednak istotna różnica pomiędzy służbą wojskową Tatarów i szlachty litewskiej, na co zwrócił uwagę rosyjski badacz z pocz. XX w. Iwan Łappo. Jeżeli z rozkazem wyjazdu Tatarów na wojnę wydanym przez króla w 1563 r. porównać list o pospolitym ruszeniu adresowany do szlachty litewskiej, wydany w tymże roku, to zauważalna jest nader istotna między nimi różnica. List do Tatarów to zwykły nakaz królewski, w którym nie ma ani słowa o uchwale sejmowej, na mocy której wzywa się Tatarów na wojnę. Tymczasem w listach kierowanych do szlachty litewskiej informacja o uchwale sejmowej wzywającej szlachtę na wojnę znajduje się na pierwszym miejscu.

³⁰ M. Plewczyński, dz. cyt., s. 28.

³¹ J. Ochmański, *Dawna Litwa. Studia historyczne*, Olsztyn 1986, s. 110 – 111.

³² P. Borawski, *Położenie prawne Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim*. „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica”, t. 2, s. 19.

³³ I. I. Lappo, *Velikoe knjażestvo Litovskoe za vremenja ot zaključenija Ljublinskoj unii do smerti Stefana Batorija (1569 – 1586)*, t. 1. St. Petersburg 1901, s. 467.

Wynika stąd, że Tatarzy odbywali służbę wojskową za otrzymaną od hospodara ziemię, którą dysponowali jako swego rodzaju lennami, w czasie gdy szlachta odprowadzała swoją powinność wobec kraju, jak wolni właściciele ziemscy, zobowiązani bronić swojej ojczyzny. W tym czasie kiedy szlachta litewska uzyskała prawo służby na wojnie tylko na podstawie decyzji sejmowej, jak głosił Statut Litewski z 1566 r., Tatarzy znajdowali się w sytuacji zobowiązanych do służby wojskowej na podstawie listu królewskiego, jak w epoce I Statutu Litewskiego, kiedy na wojnę obowiązani byli jechać wszyscy poddani hospodarscy³⁴.

W postawie szlachty litewskiej widać przejmowanie od króla „odpowiedzialności” za los państwa poprzez kreowanie nowych sytuacji prawnych, co szczególnie zaznaczyło się w latach 1562 – 1567³⁵. W przypadku Tatarów szlachta litewska będzie próbowała ich w tych latach oddzielić od szlacheckiego powiatu, starając się utrzymać muślimów z dala od praw, z jakich korzystała szlachta powiatowa³⁶.

Zamykając tę część rozważań, można zauważyć, iż druga połowa XVI w. to okres, w którym stosunkowo szybko dokonała się zmiana w stanowisku i poglądach szlachty litewskiej na istotę państwa. Całość dopełniły reformy ustrojowe z lat 1565 – 1566, umożliwiające wprowadzenie ustroju demokracji szlacheckiej w Wielkim Księstwie Litewskim. Zbieżność więc działań emancypacyjnych szlachty litewskiej w obrębie państwa litewskiego ze staraniem teje o oddzielenie Tatarów od szlacheckiego powiatu narzuca się sama przez się. Zaświadcza ona o narastaniu w owym czasie zjawiska polonizacji litewskiej szlachty poprzez przejmowanie od Polaków polsko-chrześcijańskiej świadomości państwowej, której skutki odczuwamy po dziś dzień³⁷.

Spoleczne skutki nadań hospodarskich

Stosunki społeczne w Wielkim Księstwie Litewskim w XV w. wykazują wiele cech odmiennych od tych, jakie ukształtowały się na ziemiach polskich, począwszy od XIII w. Względnie małą rolę (poza instytucjami kościelnymi)³⁸ odgrywała tu wielka własność ziemska³⁹. Majątki ziemskie panów litewskich do schyłku XIV w. nie przekraczały rozmiarów przeciętnej własności szlacheckiej z końca XVIII w. i składały się na ogół z kilku wsi. Początek zaś tworzenia wielkich fortun, dla których wzorem było latyfundium biskupstwa wileńskiego, przypadł dopiero na moment umowy w Krewie⁴⁰. Procesowi zmiany stosunków własnościowych na Litwie towarzyszyły przemiany mające na celu wzmocnienie siły państwa i panowania litewskiego na Rusi. Hospodar poprzez rozdawnictwo ziem wzmacniał struktury wojskowe państwa, wspierając ekonomicznie rycerstwo⁴¹. Wspomnianym działaniom towarzyszyło wnoszenie wołą monarchy poszczególnych osób

³⁴ Tamże, s. 469.

³⁵ S. Cynarski, Zygmunt August, Wrocław 1997, s. 101.

³⁶ I.I. Lappo, Velikoe knjażestvo Litovskoe vo vtoroj polovine XVI stoletija. Litovsko-russkij povet i ego sejmik, brw, s. 261.

³⁷ S. Cynarski, dz. cyt., s. 107 n.

³⁸ J. Oclunański, Historia Litwy. Wrocław 1967, s. 64.

³⁹ H. Lowmiański, dz. cyt., s. 424 n.

⁴⁰ Tamże, s. 425.

⁴¹ A. Wawrzyńczyk, dz. cyt., s. 153.

z szeregów pospólstwa do warstwy rycerskiej⁴², ożywiona akcja werbunkowa polskiego żołnierza⁴³, wreszcie osiedlanie na Litwie Tatarów i Karaimów⁴⁴, co Henryk Łowmiański wiąże z ekspansją litewską na Rusi⁴⁵.

Osiedlający się na Litwie Tatarzy najprawdopodobniej otrzymywali ziemie na podobnych warunkach co drobne rycerstwo litewskie. Zrozumiałe wydaje się, iż przywódcy grupy, bez względu na to, jak ich nazwiemy, dostawali większe nadziały od szeregowych członków społeczności. Na ogół rozmiary tych włości były niewielkie i w ocenie A. Wawrzyńczyk stanowiły „nieduży stosunkowo warsztat produkcyjny”⁴⁶. Wyposażając osadników w nieduże nadziały 1 – 2 żrebia, obciążone gospodarską posługą wojskową, monarcha działał przede wszystkim we własnym interesie, zwłaszcza że obiekty nadań często pozostawały „pustowszczyznami”, ewentualnie przynosiły minimalną korzyść skarbowi królewskiemu — jak to utrzymuje A. Wawrzyńczyk⁴⁷.

Proces wewnętrznego różnicowania się społeczności tatarskiej podlegał najprawdopodobniej tym samym prawom co proces różnicowania się rycerstwa litewskiego. Trzeba jednak stwierdzić, iż przybywający na Litwę Tatarzy już pod względem społecznym dzielili się na „książąt krwi”, szlachtę oraz pospólstwo. Możemy wnosić, że pertraktując z kancelarią gospodarską na temat ewentualnych warunków osiedlania się w Wielkim Księstwie Litewskim, Tatarzy pilnowali tego, aby ich dotychczasowe pochodzenie społeczne odzwierciedlała ilość otrzymywanej ziemi, wielkość nadziałów. Dodatkowym czynnikiem wzmacniającym potęgę gospodarczą warstw uprzywilejowanych były związki małżeńskie zawierane w obrębie swojej grupy, wreszcie działania mające na celu utrzymanie dotychczasowej pozycji społecznej, z którą związane były określone profity, a także zagamiianie tzw. rezerw osadniczych.

Przez kilka stuleci swego pobytu na Litwie, aż do całkowitej emancypacji politycznej, Tatarzy żyli niejako w izolacji od szlachty powiatowej. Ich związki małżeńskie były zawierane w obrębie własnej grupy społecznej. Z lektury „Herbarza rodzin tatarskich” S. Dziadulewicz można wysnuć wniosek, iż owe kręgi rodzinne były to z reguły grupy zamknięte dla osób „niższego” stanu, funkcjonujące według określonych praw. Wspomniany układ społeczny miał swe oparcie, jak na to wskazują XVI-wieczne źródła, w przepisach prawa pisanego oraz w tzw. prawie zwyczajowym. Był on produktem pewnych wartościowań, jakie w społeczności tatarskiej panowały, i były powszechnie uznawane. Te tzw. przepisy społeczne, choć — formalnie rzecz biorąc — pozbawione sankcji jurycznych, miały moc nie mniejszą od najbardziej surowych postanowień prawa. Były wreszcie owe grupy społeczne pewną organizacją ekonomiczną, z którą pozostawały związane określone zajęcia i funkcje gospodarcze. Te czynności, jak pełnienie urzędów chorążych i marszałków tatarskich, a później dowodzenie rotami (pulkami) tatarskimi, współwyznaczały lub wyznaczały określony model zachowań społecznych, charakterystycznych dla właściwego kręgu społecznego. Zachowało się to i wtedy, gdy zaczęło się zacierać owe wewnętrzne zróżnicowanie wśród Tatarów na aystokrację i na Tatarów-kozaków.

⁴² Tamże, s. 149 – 150.

⁴³ H. Łowmiański, dz. cyt., s. 412.

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ A. Wawrzyńczyk, dz. cyt., s. 177.

⁴⁷ Tamże, s. 149 – 150.

Podstawą egzystencji Tatarów gospodarskich była produkcja rolna we własnym gospodarstwie. Stąd też ziemia stanowiła najbardziej pożądany przedmiot działań wszystkich grup społecznych ludności tatarskiej. Ilość posiadanej ziemi na ogół stanowiła potwierdzenie dotychczasowej pozycji społecznej poszczególnych rodzin tatarskich, co było przyjmowane jako rzecz oczywista przez ogół i bez mała do naszych czasów było uważane za coś normalnego i oczywistego.

Tatarska własność ziemiska podlegała tym samym prawom ekonomicznym co ziemi należące do szlachty litewskiej. Mimo zakazów hospodara tatarszczyzny były zbywane szlachcie chrześcijańskiej, która po przejęciu bynajmniej nie kwapiła się do odprawienia z niej tatarskiej służby ziemskiej. Tatarzy też nabywali ziemię od szlachty, co raz po raz spotykało się z krytyką szlacheckiej opinii publicznej. W 1631 r. ponad 40% ziem należących niegdyś do rodzin tatarskich przeszło w ręce szlachty litewskiej⁴⁸. Wzrost czystego dochodu i jego oszczędzanie prowadziło do akumulacji kapitału, z czego wynikał wzrost fortun tatarskich. Na poziom życia miał wpływ odpowiedni sposób gospodarowania, co w sytuacji poszczególnych rodzin tatarskich było skomplikowane, gdyż wielu Tatarów z racji swej dyspozycyjności względem hospodara bywało w swoim własnym domu gośćmi. W sprawozdaniu złożonym na dworze tureckim w 1558 r. jego autor żalił się, że Tatarzy popadają w coraz większą nędzę z uwagi na dokuczliwość tatarskiej służby ziemskiej⁴⁹. Wspomniany fakt potwierdzają późniejsze przekazy źródłowe⁵⁰.

Nie bez znaczenia dla kształtowania się odpowiednich nastrojów wśród ludności tatarskiej była ewolucja etosu rycerza, gdzie „bojar-rycerz przekuwa miecz na lemiesz, przedzierzga się w ziemianina, dla którego służba wojskowa jest ciężarem, a wojna klęską”⁵¹. Stąd już blisko do stwierdzenia funkcjonowania w masach szlacheckich, w tym i tatarskich, idei rentowności pracy i oszczędności. Uważano bowiem, co pośrednio stwierdza „Zdanie sprawy”, że pracą społecznie korzystną jest ta, która dostarcza produkcji rentownej, jaką była w owym czasie uprawa ziemi względnie hodowla, a nie produkcja zaspokajająca elementarne potrzeby egzystencjalne bez względu na rentowność⁵².

W polskim systemie stanowym szlachta tworzyła warstwę społeczną najwyższą, uprzywilejowaną, dźwigającą na swoich barkach odpowiedzialność za losy państwa. Dla większości tych ludzi jedyną drogą awansu w obrębie własnej społeczności pozostawała wierna służba królowi, od której była uzależniona ich egzystencja w sensie materialnym, jak i wszelkie zaszczyty. Jest rzeczą oczywistą, że Tatarzy podkreślający swym zachowaniem przynależność do szlachty zachowywali się zgodnie z przyjętym wzorcem, aczkolwiek dystans kulturowy pomiędzy chrześcijaninem a Tatarem stale do końca Rzeczypospolitej się utrzymywał. Były jednak dziedziny i sytuacje, gdy dystans ten kurczył się, a nawet zanikał. To przede wszystkim uprawa ziemi. Zajmując się uprawą roli, Tatar wchodził w stale i wszechstronne stosunki ze szlachtą chrześcijańską. Nie zawsze i niekoniecznie ograniczały się one do płaszczyzny czysto gospodarczej. W bardzo wielu wypadkach sięgały one znacznie dalej i znacznie głębiej. Nie przestając być muzułmaninem, Tatar jednocześnie miał liczne i różnorodne stosunki ze światem szlachecko-ziemiańskim. Z czasem nie były one pozbawione związków rodzinnych, jak i cech intymności i serdeczności. Po-

⁴⁸ P. Borawski, W. Sienkiewicz, T. Wasilewski, dz. cyt., s. 65.

⁴⁹ K. Grygajtis, *Obraz Tatarszczyzny litewskiej ...*, s. 25 – 40.

⁵⁰ P. Borawski, W. Sienkiewicz, T. Wasilewski, dz. cyt., s. 59 n.

⁵¹ H. Łowmiański, dz. cyt., s. 424.

⁵² P. Borawski, W. Sienkiewicz, T. Wasilewski, dz. cyt., s. 77 – 78.

przez uznanie przez króla szlachectwa Tatarów, ci zostali dość szybko wciągnięci w krąg tego świata ziemiańsko-szlacheckiego, przy czym nie wymuszał on na muzułmanach porzucenia dotychczasowej konfesji.

Tatarzy i szlachta chrześcijańska mieli swoje urzędy, które starali się utrzymać we własnym rodzie. Posiadanie urzędu świadczyło o aktywności społecznej poszczególnych rodzin na przestrzeni kilku pokoleń oraz o dobrych kontaktach z królem. Posiadacze urzędów tatarskich reprezentowali też najznaczniejszy wśród indywidualnych posiadaczy potencjał ekonomiczny, przy czym osiągał ów często w związku ze sprawowanymi urzędami. Tak zatem kreatywna rola wielkich książąt litewskich w formowaniu elity władzy w społeczności tatarskiej nie może budzić wątpliwości. Należy mniemać, że była ona silna w okresie panowania na Litwie Jagiellonów. Trzeba więc przyjąć, iż w warunkach litewskich jedyną drogą prowadzącą Tatarów do ówczesnej elity społeczno-politycznej była służba monarsze oraz piastowanie z jego nadania jakiegoś znaczącego urzędu, który umożliwiał przejmowanie opuszczonych tatarszczyzn.

W miarę upływu stuleci mogły pojawić się sytuacje, kiedy odejście z elity władzy nie powodowało deklaszacji. Przyczyną tego było narastanie majątku niezależnie od nadań królewskich pozwalającego na dużą aktywność społeczną oraz na korzystne z materialnego punktu widzenia koligacje rodzinne.

Osobliwością położenia szlachty tatarskiej w Rzeczpospolitej było to, że istniały okoliczności sprzyjające zachowywaniu przez Tatarów swej kulturowej odrębności. Zmiana wyznania przez Tatara dawała mu pełną szlacheckość, czyli innymi słowy prawa polityczne. Statut Litewski otwierał neofitom drogę do nobilitacji, przy tym stwarzał on wyjątkową szansę życiową: przejścia do warstwy uprzywilejowanej, być bez reszty przyjętym do społeczności szlacheckiej. „Herbarz” Dziadulewicza wymienia pokaźną liczbę rodzin tatarskich, które się zasymilowały w środowisku ruskim dzięki zmianie wyznania.

Nadania gospodarskie dla Tatarów i ich związki z systemem prawnym w Wielkim Księstwie Litewskim

Podstawowy zasób informacji o nadaniach gospodarskich dla Tatarów litewskich przy nosi materiał aktowy zawarty w księgach Metryki Litewskiej. Mimo niewątpliwie niepełnej początkowo rejestracji czynności kancelarii gospodarskiej stanowi on często wystarczającą podstawę dla rekonstrukcji procesu nadań wielkksiążęcych. Duże znaczenie należy przypisać przywilejom lokacyjnym nadawanym poszczególnym Tatarom przez władców Litwy. W pewnym sensie świadczą one o powiązaniach obdarowywanych z monarchą. Nierzadko wymienia się w nich konkretny motyw nadania. W ten sposób dowiadujemy się o zasługach oddanych gospodarowi przez Tatarów. Często jednak jest tak, że motywacja nadania gospodarskiego pozostaje formularzowa, a samo nadanie wynikiem odpowiedniej polityki gospodarczej wielkich książąt litewskich. Znajomość tego stanu rzeczy warunkuje zrozumienie mechanizmu nadań gospodarskich i określenia roli monarchy w kształtowaniu stosunków społecznych na Litwie, wreszcie stanie się przesłanką umożliwiającą zrozumienie istoty funkcjonowania państwa litewskiego.

Analiza wspomnianego materiału dokumentowego powinna służyć wyjaśnieniu ogólnych zasad funkcjonowania prawa i jego roli w kształtowaniu nowych stosunków społeczno-gospodarczych w Wielkim Księstwie Litewskim, zarówno w skali makro jako elemen-

tu zarządzania i realizacji polityki gospodarczej władców Litwy, jak i w skali mikro, czyli w podejmowaniu i realizacji określonych decyzji podjętych przez hospodara względem całej społeczności tatarskiej, jak i jej poszczególnych przedstawicieli. Stąd też zasadniczym celem tego typu działań powinien być taki dobór materiału normatywnego, który pozwoliłby na ukazanie problemów natury prawnej, jakie kryje w sobie realizacja określonej polityki społecznej, gospodarczej i wojskowej.

Uderzająca jest nieświadomość bogactwa kontekstu historycznego nadań hospodarskich, co uniemożliwia prawidłowe zdefiniowanie miejsca ludności tatarskiej w społeczeństwie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Poznanie obowiązującego na Litwie prawa w XV i XVI w. w obecnych warunkach jest możliwe przy bardzo szczegółowej eksploracji ówczesnego materiału dokumentowego. Dlatego też istotne wydaje się zrozumienie warunków, w jakich dochodziło do powstania określonej donacji, oraz zasad wykładni (interpretacji) wspomnianych aktów normatywnych, czyli — innymi słowy — ustalenie znaczenia budzącego wątpliwości tekstu prawnego, co zakłada rozgraniczenie bezpośredniego rozumienia tekstu oraz rozumienia pośredniego przez wykładnię.

Warto sobie uświadomić, iż wspomniane akty prawne, akty lokacyjne były wyrazem woli hospodara, który przez nie tworzył prawo, kreował określone stosunki prawne bądź też potwierdzał istniejące, zabezpieczając ich przestrzeganie. Kształtowany w ten sposób system norm określał prawa i obowiązki Tatarów hospodarskich, a zatem stanowił o ich stosunku względem monarchy. Wspomniany system normatywny regulował tylko tę część stosunków społecznych, które hospodar uznał za istotne ze swego punktu widzenia, że wymagają tego typu regulacji. A były to kwestie związane z obrotem ziem tatarskich, sprawa tatarskiej służby ziemskiej oraz innych niezbędnych państwu posług. Trzeba zauważyć, iż ówczesne prawo litewskie odnoszące się do Tatarów hospodarskich chroniło przede wszystkim interesy hospodara, nawet jeżeli w XVI w. powiększali oni obszar własnej emancypacji w obrębie społeczeństwa litewskiego.

Uregulowania prawne względem Tatarów, jakie spotykamy od początku XVI w., wyraźnie wskazują na konkretyzację więzi prawnej pomiędzy monarchą a Tatarami, nawet wówczas kiedy prawo to układają przedstawiciele społeczności szlacheckiej. Zapowiadało to, że zachowanie obu stron stosunku regulowanego przez akty normatywne hospodara nie będzie dowolne, a jedynie takie, jakie wypływało z treści norm prawnych⁵³. Takie ograniczenie swobody postępowania — z jednej strony zgoda monarchy na korzystanie przez Tatarów z wszystkich prawie praw stanu szlacheckiego, z drugiej zaś zakaz wyzbywania się przez Tatarów ziem obciążonych tatarską służbą ziemską — podyktowane były dążeniem do zapewnienia państwu odpowiedniej liczby taniego żołnierza, potrzebą ochrony tej społeczności przed nadużyciami administracji państwowej oraz dążeniem do umocnienia istniejących więzi z państwem.

Tymczasem brak szczegółowych uregulowań prawnych w przedmiocie tatarskiej służby ziemskiej prowadził do ewidentnych nadużyć w sposobie jej odbywania, co sprawiło, że wojskowość tatarska znalazła się w stanie kryzysu. Ale akty lokacyjne nie tylko nie normowały kwestii tatarskiej służby ziemskiej, ale również szeregu spraw wynikających z polityki osadniczej hospodara. Dlatego też na tatarską służbę wojskową należałoby się patrzeć jako na wyspecjalizowaną grupę obowiązków wynikających z prawa hospodarskiego. Warto zauważyć, iż w ciągu XVI w. hospodar zre-

⁵³ J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988, s. 25 n.

zygnował z wielu innych posług tatarskich jako nie dających się pogodzić z ich zasadniczą posługą. Gospodarowi bowiem zależało na stabilizacji służb szczególnie ważnych i trudnych do zastąpienia. I ta motywacja legła u podstaw jego działań względem żyjących na Litwie Tatarów⁵⁴.

W oczach badaczy fakt posiadania ziemi na takich warunkach przedstawiać się może jako akt społecznej degradacji. Tymczasem położenie ekonomiczno-prawne Tatarów hospodarskich mimo wspomnianych ograniczeń było daleko lepsze od sytuacji istniejącej na Litwie szlachty zależnej.

Tatarzy na Litwie pojawili się w określonej sytuacji politycznej, w czasie kiedy Litwa mimo przyjęcia chrześcijaństwa pozostawała pod rządami instrumentalnie traktującego sprawę wiary ks. Witolda. Przybyli oni w momencie, w którym pod potęgę Kościoła katolickiego wznoszono dopiero fundament⁵⁵. Cerkiew prawosławną posądzano o związki z Moskwą, a aktywna demonstracja „schizmy” mogła zakończyć się procesem.

Stanowisko prawne Tatarów ugruntowane od początków ich pobytu na Litwie ma swe uwarunkowania w sytuacji wyznaniowej państwa u schyłku XIV w. Nie wolno bowiem zapominać, iż erekcja diecezji wileńskiej w 1387 r. zapowiadała szybką integrację społeczeństwa litewskiego wokół Kościoła katolickiego „jako osi porządku społecznego i typu kultury wraz z konsekwencjami ustrojowego tego typu wyboń”. Tolerancyjna oferta wobec Cerkwi — jak to ujął T.M. Trajdos — była obwarowana warunkiem bezwzględnej wierności i posłuszeństwa. Aż do 1434 r. działalność Kościoła katolickiego ograniczała się do środowiska litewskiego, „a więc reguła katolicyzacji narodu wyłącznie dynastii panującej nie została tu w istocie naruszona”⁵⁶. W sytuacji kiedy pozycja Kościoła katolickiego w Wielkim Księstwie Litewskim nie była mocna, a pragmatyzm polityczny władców brał górę nad względami natury wyznaniowej Tatarzy jako społeczność rycerska posiadali te same prawa co rycerstwo litewskie, korzystając w równym stopniu z hojności gospodarów co Litwini.

Zmianę położenia ludności tatarskiej na gorsze należałoby najpierw wiązać z centralizacją państwa w drugiej połowie XV w. oraz ze zjawiskiem przekazywania władzy w ręce gorliwych katolików kształconych na Uniwersytecie Jagiellońskim i na uniwersytetach włoskich⁵⁷. To ich zasługą było wypracowanie katolickiej formuły państwa litewsko-ruskiego, w którym „zakorzenione wartości chrześcijańskie znalazły odzwierciedlenie w prawodawstwie”. Przebudowa państwa wymagała unifikacji prawa, zapowiedzianej na Litwie w 1504 r. przez wielkiego księcia Aleksandra. Rzec zrealizowano dopiero w 1529 r. wysiłkiem dwóch kanoników kapituły wileńskiej, doktorów obojga praw, Jerzego Taliaty z Ejszyszek i Wacława Czyrki, „którzy — zdaniem Juliusza Bardacha — reprezentowali naukę prawa kanonicznego i rzymskiego, łącząc ją ze znajomością realiów ustroju i prawa Wielkiego Księstwa. Im można by wówczas zawdzięczać wpływy romanistyczne obecne w I Statucie, jak i tłumaczenie tekstu na język łaciński, dokonane niemal bezpośrednio po jego wejściu w życie”⁵⁸.

II Statut Litewski był dziełem doskonalszym, w którym znalazła odzwierciedlenie nowoczesna myśl prawnicza. Ale też pozostawał on nowym aktem prawnym, przygoto-

⁵⁴ K. Sobczak, *Położenie prawne ...*, s. 85.

⁵⁵ J. Ochmański, *Dawna Litwa ...*, s. 92.

⁵⁶ T.M. Trajdos, *Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagielly (1386 – 1434)*, t. 1, Wrocław 1983, s. 27 – 28.

⁵⁷ J. Bardach, *dz. cyt.*, s. 18, 31 n.

⁵⁸ Tamże, s. 18.

wanym przez komisję prawników litewskich, złożoną w połowie przez uczonych katolików, a w połowie przez prawosławnych. Największą rolę w komisji odgrywali doktorzy praw cudzoziemskich: Augustyn Rotundus Mieleski i Hiszpan Piotr Rojzusz (Pedro Ruiz de Moroz)⁵⁹. Na latenizację oblicza kulturowego Wielkiego Księstwa Litewskiego nie pozostawał bez wpływu też fakt, że w 1518 i 1547 r. stali się Radziwillowie, najznacniejszy ród litewski, księżętami Świętej Rzymskiej Rzeszy Niemieckiej. W tej oto scenerii rodziła się myśl dyskryminacji tych, którzy nie chcieli uznać bóstwa Jezusa z Nazaretu i pozostawienia ich poza szeregiem obrońców Ojczyzny, poza litewsko-ruską szlachtą.

Czasy przybierającej na sile polonizacji Wielkiego Księstwa Litewskiego to okres, kiedy w stosunku do litewskich Tatarów zaznaczyła się wyraźna wrogość, kiedy rodziła się racjonalizacja tej wrogości, mając za podstawę traktat polityczno-teologiczny, wspomniane już dzieło anonimowego kanonika kapituły wileńskiej „Alfurkan tatarski” (1616 r.).

Porzucenie zwierzchności hospodara i dziedzicznych obowiązków z racji posiadania tatarszczyzn było niedopuszczalne. Tymczasem system dziedziczenia powinności wraz z ojcowizną, ukształtowany w XVI w., nie zawsze zapobiegał temu w sposób skuteczny. Szlachcic, nabywając dobra tatarskie, musiał się wylegitymować pozwoleniem danym przez króla oraz przejąć wszystkie obowiązki, jakie na nich ciążyły. W praktyce prowadziło to do sytuacji, w której część tatarszczyzn znalazła się w rękach szlachty chrześcijańskiej w sposób nieprawny.

Studiując prawo litewskie, można łatwo dojść do przekonania, że przy stosunkowo dużej szczegółowości w zakresie prawa cywilnego w zakresie prawa politycznego pozostawało ono daleko niedoskonałe, mieszcząc w sobie różne szkoły myśli politycznej. W rzeczywistości było ono symbiozą różnych kultur, z których każda wyrażała wartości określonego środowiska społecznego i ekonomicznego. Ze wszystkich tych kultur tylko szlachecka najmocniej eksponowała idee równości szlacheckiej, ale też i fakt „obcości” i „różności” żyjących na Litwie innowierców. Ona też najmocniej wycisnęła swe piętno na nowożytnym ustawodawstwie litewskim i sprawiła, że Tatarzy z racji swej „odrębności”, „obcości”, „autonomiczności” społecznej i kulturalnej, z racji swych niejasnych związków z „wrogami krzyża” znaleźli się w połowie XVI w. poza powiatem szlacheckim. Ci, którzy odnosili się nieprzychylnie, w cechach tych widzieli wystarczające uzasadnienie dla swych postaw antagonistycznych. Niewątpliwie największa odpowiedzialność za ten stan rzeczy spada na duchownych redaktorów prawa litewskiego, ale też i na tych, którzy podczas niedzielnych kazań eksponowali powiązanie religii muzułmańskiej ze szkodliwymi społecznie postawami Tatarów. W XVI w. sprawą oczywistą było to, że kwestie religijne odgrywają przemożną rolę, a wpływ duchowieństwa katolickiego są ogromne.

Kiedy na Litwie w XIV w. zaczęła osiedlać się ludność tatarska, państwo litewskie pod względem religijnym i kulturowym pozostawało mocno zróżnicowane i podzielone na szereg księstw, będących w mniejszej lub większej zależności od Trok i Wilna. W tej swoistej symbiozie księstw chrześcijaństwa i pogaństwa, w tym zróżnicowaniu kultur i języków Tatarzy byli tylko „różni” czy „odmienni” od tamtejszej ludności. Znajdując

⁵⁹ Tamże, s. 31.

się blisko hospodara, korzystali z jego opieki, co sprawiało, że, będąc „różnymi”, nie mogli być „obcymi”.

Sytuacja społeczna Tatarów zaczęła się zmieniać wraz z uznaniem na Litwie chrześcijaństwa obrządku zachodniego za religię panującą. Wspomniany fakt nie mógł zmienić wiele z uwagi na to, iż Tatarzy stanowili pokaźną część sił zbrojnych wielkiego księcia. Jednakże to on właśnie wykreował warunki, w których muślimowie, jako obcy chrześcijaństwu element, mieli zostać zepchnięci na margines życia społecznego.

Czym zatem były te nadania w konfesyjnym systemie prawa litewskiego? W ogólności stanowiły one przedmiot określonych koncesji hospodara na rzecz obdarowanego w zakresie użytkowania nadanej ziemi i prawa majątkowego. Ponieważ na ogół miały one formę ustną, więc zapowiadały różne nieporozumienia z administracją wielkksiążęcą. Późniejsze, znane nam przywileje lokacyjne, charakteryzowały się dużą stosunkowo ogólnikowością. Odwoływały się one często do poprzednich zobowiązań obdarowanego, z czego można wnioskować, że kancelaria hospodarska mocno trzymała się tradycji, utrzymując w mocy istniejący system fiskalny i powinności publiczno-państwowe, takie jak służba wojskowa Tatarów, i prywatnoprawne, jak daniny i robocizny. Ale też pozwalało to wspierać osadnictwo tatarskie wówczas, kiedy Kościół katolicki niechętnym okiem patrzył na uprzywilejowanie wrogów krzyża świętego. Można odnieść wrażenie, że to służba wojenna Tatarów uratowała ich przed deklasacją, przed zepchnięciem do roli niechcianej, aczkolwiek tolerowanej grupy społecznej. W późniejszym czasie z uwagi na brak dokumentów lokacyjnych Tatarzy swe powinności względem hospodara wyprowadzali z obowiązującego na Litwie aktualnego porządku prawnego.

Swoiste miejsce aktów lokacyjnych dla Tatarów w systemie prawa litewskiego było wyrazem dawnych wzajemnych zobowiązań hospodara i obdarowanych. W połowie XVI w., kiedy szlachecka własność ziemska charakteryzowała się: 1. prawem zarządzania majątkiem i 2. zwolnieniem ze wszystkich powinności prócz krajowej służby w wojsku i płacenia podatków ustanowionych przez sejm, prawo zarządzania swoimi majątkami w sporządzonych przez Tatarów aktach cywilnych nie występuje w formie tak określonej, jak obserwuje się to w podobnych aktach, pochodzących od szlachty chrześcijańskiej: z jednej strony mamy przykłady bezwarunkowego korzystania z nich przez Tatarów, z drugiej ich negocjowania⁶⁰. To uporczywe trzymanie przez hospodara Tatarów — z dala od pełni praw w zakresie własności ziemskiej oraz przez szlachtę chrześcijańską od prawa sejmikowania, uczestniczenia Tatarów w zebraniach sejmikowych szlachty powiatowej — składało się na ich specyficzne położenie w społeczeństwie litewskim. O ile w przypadku króla możemy mówić, o jego postawie względem Tatarów, jako o swoistej pragmatyce politycznej, o tyle działania szlachty odmawiającej muślimom praw do szlachectwa z tytułu ich wyznania niechrześcijańskiego i narodowości nielitewskiej ani nieruskiej należałoby scharakteryzować jako wyraz postawy antagonistycznej, ale też jako wyraz „odrzućcia” przez Tatarów dobroci Boga, dającej im szansę się zbawić. Dla szlachty chrześcijańskiej tkwienie muślimów w „bisurmańskiej wierze” było jedynie znamię ich egoizmu, pychy i samouwielbienia. Wypływał stąd wniosek, że w swym przeciwstawieniu się w swej wierze Bogu nie są oni godni nazywać się szlachtą. Była to więc głęboko pesymistyczna ocena możliwości współistnienia chrześcijańsko-tatarskiego.

⁶⁰ I. I. Lappo, *Velikoe knjaźestvo Litovskoe vo vtoroj ...*, s. 262.

Geneza wojskowości tatarskiej na Litwie. Procesy etniczne i osadnicze a organizacja chorągiewna

Nadania hospodarskie dla Tatarów litewskich są skutkiem ich przesiedlania się do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ale o ich stosowaniu przez monarchę możemy mówić dopiero w sytuacji, kiedy przebywający na Litwie Tatarzy zdecydowali się tu pozostać. Nie wydaje się możliwe, ażeby książę podejmował tego rodzaju postanowienie w sytuacji, kiedy nie miał pewności, iż obdarowani na stałe zamieszkają w Wielkim Księstwie Litewskim.

Jeżeli będziemy szukali związków pomiędzy nadaniami hospodarskimi dla Tatarów a początkami wojskowości tatarskiej na Litwie, to niewątpliwie w tych naszych dociekanjach dojdziemy do stwierdzenia, że punktem ab quem będzie wyrażona względem hospodara chęć pozostania oddziałów tatarskich w nowej ojczyźnie. Świadomie tu pomijamy kwestię czasowej obecności wojsk tatarskich na Litwie (przed 1397 r.) z uwagi na fakt, iż prawdopodobieństwo pojawienia się takiej sytuacji jest duże. Wiemy, że Tatarzy zaciągali się w XIV i XV w. do sił zbrojnych państw ruskich. Czyż w tej sytuacji nie mieliby nie stawać na służbę u książąt litewskich? W polskich źródłach można odnaleźć informacje o współdziałaniu wojskowym w okresie przedjagiellońskim Litwinów i Tatarów. Bez względu na to, na ile są one wiarygodne, wskazują niewątpliwie na możliwości takiej współpracy. Jeżeli nawet pozostawały one wymysłem antylitewsko nastawionego kanonika krakowskiego Jana Długosza, kreującego zagrożenie chrześcijańskiej Polski przez koalicję pogańsko-bisurną, to i tak późniejsze piętnastowieczne przekazy takie współdziałanie potwierdzają. Wielu z żołnierzy kipczackich po zakończeniu służby (kontraktu) na ogół wracało w stepy, a na ich miejsce przybywali nowi. Dopiero destabilizacja sytuacji wewnętrznej w Ordzie sprawiła, że nie było już dla niektórych po co wracać za i nad Wołgę. I ten zapewne czynnik należałoby uznać za siłę sprawczą osadnictwa tatarskiego na Litwie.

Nadmieniając o destabilizacji wewnętrznej w Kipczaku, nie chcemy pomijać innych ważnych czynników, jak choćby klęski elementarne, takie jak nieurodzaj, powódzie, beśnieżne zimy, susze czy epidemie wśród ludzi i zwierząt. Ale wspomniane czynniki w naszym przekonaniu wydają się mniej ważne od grozy wojny domowej. Ludzie żyjący w stepach są na ogół dobrze przyzwyczajeni do trudów codzienności, jakie funduje im przyroda. Rzecz inaczej wygląda, kiedy nie można przewidzieć rozmiarów i skutków walk bratobójczych.

Zastanawiając się nad genezą napływu ludności azjatyckiej na Litwę, należałoby pomyśleć, czy owe początki nie charakteryzowały się swoistą dwutorowością: 1. przybywaniem żołnierzy tatarskich wynajmujących się u książąt litewskich do rzemiosła wojennego i 2. imigracją osadników, prawdopodobnie rodzin tychże wojowników, choć nie tylko, którzy już kiedyś przebywali na Litwie. Mechanizmy migracji w średniowieczu i współcześnie są w swej istocie podobne. Badacze wyróżniają tu kilka ich faz. Najwcześniejsza wyróżnia się w swej istocie działaniami sprowadzającymi się do określenia możliwości pobytu czasowego. Kolejne fazy to wychodźstwo sezonowe, jeżeli kraj emigracji znajduje się stosunkowo blisko. I wreszcie wyjazd na stałe. Również nie bez wpływu na rozmiary wychodźstwa pozostaje odległość kraju osiedlenia od ojczyzny.

Rozważanie kwestii archaiczności struktur społecznych Tatarów litewskich oraz żyjącej obok ludności litewskiej może pomóc w wyjaśnieniu przeobrażeń ich osadnictwa

na Litwie. Oświetla ono lepiej przeobrażenia wewnętrzne w omawianej społeczności oraz pozwala lepiej poznać zjawisko przenikania do badanego układu elementów systemu społeczno-gospodarczego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Nie bez znaczenia będzie analiza jej oblicza etnicznego.

Napływająca na Litwę od XIV w. ludność azjatycka była związana z kulturą islamu, aczkolwiek dzięki rozproszeniu na ogromnych obszarach stepowych Europy Wschodniej i Azji zachowała wiele elementów archaicznych obecnych w jej życiu społecznym. Charakterystyczna dla tych społeczności organizacja pozostawała oparta na wielkiej rodzinie patriarchalnej⁶¹, którą w pewnym zakresie odzwierciedlała również struktura chorągiewna. Nie ma podstaw, by sądzić, że ustrój chorągiewny Tatarów litewskich, znany nam z XVI-wiecznych popisów wojska litewskiego czy z XVII-wiecznej rewizji Kierdeja, pozostawał tym samym co wspomniany układ funkcjonujący w XV w. Przeciw stanowisku niezmienności struktur społecznych przemawia fakt większego uzależnienia Tatarów litewskich od hospodara oraz — jak się wydaje — „wtłaczanie” przedstawicieli poszczególnych ludów w sztywne ramy organizacji wojskowej Litwy.

Nie ma możliwości odtworzenia na podstawie istniejących źródeł wcześniejszych struktur społecznych tej ludności, chociaż badania prowadzone w okresie międzywojennym i po II wojnie światowej wskazują na mocno zróżnicowane etniczne pochodzenie Tatarów litewskich⁶². Wojny toczone między poszczególnymi plemionami w czasach upadku Złotej Ordy uruchamiały kolejne fale migracyjne, szukające schronienia na trudno dostępnych terenach Litwy. Jeżeli uświadomimy sobie, jak nieliczną grupą byli owi uchodźcy, to musimy skonstatować, iż większość emigrantów tatarskich pobyt na Litwie traktowała jako tymczasowy i po ustaniu walk w Kipczaku szybko wracała w stepy. Na Litwie pozostawały małe odłamy różnych grup etnicznych, które nie miały szans odzyskania ojcowizny. Nie bez znaczenia pozostawała tu bliskość ojcowizny, tak mocno zaznaczona rozwojem osadnictwa tatarskiego na Rusi Moskiewskiej.

Napływ ludności tatarskiej do Wielkiego Księstwa Litewskiego miał miejsce w różnym czasie i wychodził z różnych kierunków, toteż poszczególne fale migracyjne wzajemnie przenikały i nakładały się na siebie⁶³. W ten sposób stopniowo dokonywało się przekształcenie luźnych grup emigracji ludów stepowych w jedną społeczność tatarską.

Trudno w tym momencie nie skonstatować, że zarejestrowane w źródłach chorągwie stanowią nie tyle odzwierciedlenie wcześniejszej struktury plemiennej emigrantów, ile unaoczniają zamiar hospodara uczynienia z emigrantów jednej społeczności. Wiele przemawia za tym, iż odtworzenie struktury plemiennej, która na Litwie przybrała postać chorągwi rodowych, było dziełem hospodara i arystokracji tatarskiej, pragnącej skupić w swych pułkach jak największą liczbę zwykłych żołnierzy tatarskich (kozaków). W efekcie w każdej chorągwi wytworzył się specyficzny kompleks powiązań etnicznych oraz społeczno-gospodarczych, który mógłby sugerować istnienia na Litwie swoiście zminiaturyzowanej Ordy kopczackiej.

Niemожność zgłębienia najwcześniejszych dziejów tatarskich wywołuje dwie sprzeczne postawy u analizujących problem historyków. Większość, albo ściślej prawie wszyscy, posuwają się do wyodrębnienia w społeczności tatarskiej „mikrogrup etnicznych”, obejmujących swym zasięgiem poszczególne chorągwie tatarskie. Autor niniejszej

⁶¹ Dziadulewicz, dz. cyt., *passim*.

⁶² J. Sobczak, *Położenie prawne ...*, s. 26 – 34.

⁶³ J. Talko-Hryncewicz, *Muślimowie, czyli tak zwani Tatarzy litewscy*, Kraków 1924.

pracy jest przekonany, że wspomniane pułki nie stanowią prostej kontynuacji struktury plemienną Złotej Ordy, lecz jedynie nawiązanie do pewnej tradycji. Uważamy bowiem, iż w warunkach emigracji nie było możliwe zachowanie tamtejszych związków oraz że chorągwie tatarskie pozostawały wytworem określonej sytuacji społeczno-politycznej na Litwie. Przy tej okazji warto zwrócić uwagę na fakt nieistnienia dla żyjących na Litwie Tatarów wspólnej władzy politycznej (źródła znają zwierzchnictwo wojskowo-sądowe), a ta in najbliższa odnosi się do urzędu chorążego tatarskiego, czyli naczelnika chorągwi. Jednocześnie źródła nie przekazały nam informacji o wspólnej tradycji plemienną w ramach każdej z chorągwi. To, co one uzewnętrzniają to jedynie ich islam⁶⁴.

Również w warunkach litewskich trudno byłoby mówić o jakimś wspólnym terytorium plemienną (etnicznym), gdyż o rozmieszczeniu poszczególnych chorągwi decydował książę. Prawa do ziemi nie nabywali Tatarzy poprzez afiliację plemienną ani przez przynależność do określonego rodu, lecz poprzez decyzję hospodara, która eksponowała przede wszystkim politykę osadniczą hospodara na Litwie. W sytuacji kiedy faktycznym zwierzchnikiem ordy litewskiej pozostawał monarcha, a pułki tatarskie odzwierciedlały program osadniczy wielkiego księcia, stawał się jasny jego zamiar uczynienia z Tatarów społeczności quasi-militarnej, co może nie wzmacniało więzów etnicznych, ale przejawy zbiorowej świadomości wspólnoty.

W badaniach historycznych sporo miejsca poświęcono zjawisku stopniowego wnikańia tatarskich „mikrojednostek” etniczno-gospodarczych w struktury społeczno-gospodarcze Wielkiego Księstwa Litewskiego, których widowym przejawem okazywało się przechodzenie tatarszczyzn w ręce szlachty chrześcijańskiej oraz upadek służby wojskowej. Wytlumaczenie zjawiska było na ogół jedno — ciężka egzystencja, spowodowana uciążliwością posługi wojennej. Tymczasem z pola widzenia umyka inne — stopniowe wrastanie Tatarów w środowisko litewsko-ruskie, zanik „obcości” oraz ustanie presji innych zewnętrznych czynników, z wyjątkiem słabo odczuwanej do początków XVI w. dyskryminacji wyznaniowej. To decydowało, że osłabieniu ulegało poczucie wspólnoty wewnątrz poszczególnych chorągwi, powodując rozproszenie się owych społeczności, poprzez przechodzenie poszczególnych mułimów na służbę wielkich panów litewskich⁶⁵.

Uwagi końcowe

Niniejsza praca ma charakter propozycji nowego spojrzenia na zagadnienie osadnictwa tatarskiego, jak i związanego z nim problemu nadań wielkksiążęcych dla Tatarów hospodarskich. Ponieważ rzecz została pomyślana jako swoista refleksja nad stanem eksploatacji zagadnienia więc trudno oczekiwać, iż znajdzie się w niej analiza spraw towarzyszących wspomnianej kwestii. Wydaje się, iż potrzebne są dalsze badania nad organizacją ludności tatarskiej w systemie prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego, określonych przez przywileje hospodarskie, wolności i specjalnego rodzaju powinności, czyniącymi z Tatarów grup społeczną o stanowym poniekąd charakterze. Konieczne jest spojrzenie na problem nadań hospodarskich jako na fragment historii społecznej Litwy, mówiący o zjawisku okcydentalizacji państwa w swej znakomitej większości ruskiego. Konieczne wyda-

⁶⁴ K. Grygajtis, *Obraz Tatarszczyzny litewskiej ...*, passim.

⁶⁵ P. Borawski, W. Sienkiewicz, T. Wasilewski, *dz. cyt.*, s. 77.

je się szukanie analogii w dziejach osadnictwa wołoskiego w Polsce i tatarskiego w Moskwie. Wreszcie nie wolno zapominać, iż przetrwanie Tatarów w chrześcijańskiej Litwie było konsekwencją słabości tutejszego Kościoła katolickiego. Dowodów siły ludności tatarskiej na Litwie dostarczała obecność chorągwi tatarskich w wojskach Wielkiego Księstwa Litewskiego, szlachecki status tej ludności, wreszcie trzymanie przez nich „w niewoli” chrześcijan. Współdziałanie króla, szlachty i duchowieństwa w reformowaniu państwa przekształciło wielu Litwinów we wrogów islamu i „żydostwa” — we wrogów tych, którzy uporczywie odmawiali uznania bóstwa Jezusa, autorytetu Kościoła oraz jedności porządku politycznego i religijnego na Litwie.

Krzysztof GRYGAJTIS

Hospodar's Endowments in Favour of Lithuanian Tartars. An Attempt at Characteristics of the Problem

Summary

The article is an introduction to an interdisciplinary investigation of the function of Tartars in the social and economic history of the Grand Duchy of Lithuania on the breakthrough of the 14th and 15th centuries. The author makes a detailed analysis of the historical background of the Hospodar's endowments for people of Tartar nationality considering political, economic, religious, military and nationality aspects in Lithuania.